

УДК: 94:[314.14:612.391](477)''1932/1933'':82-94Кравченко

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Marochko>

Vasyl Marochko

Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher of the, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7397-0550>

e-mail: marochkovasyl56@gmail.com

Bibliographic Description of the Article Marochko, V. (2024) “We won this war...” Unrecorded confession of Mendel Khataevich. *Ukrainskyi Selianyn. Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 33, 101–111. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Marochko>

**«WE WON THIS WAR...»: AN UNRECORDED CONFESSION
OF MENDEL HATAYEVICH**

Abstract. The purpose of the article is to establish the historical authenticity of the events and phenomena highlighted in the memoirs of the Soviet emigrant-fugitive Viktor Kravchenko — «I chose freedom».

The scientific novelty of the research results lies in the scientific and historical interpretation of the key points of the memoir edition. They refer to the assessment judgments of a Party-Soviet official about the Holodomor. The object of the study is the statement of Stalin's envoy to Ukraine, Mendel Khataevich, who recognized the artificial famine in Ukraine as a war against the peasants. The subject is the verification of the content of key quotations, their factual content, and the establishment of historical authenticity. A comparison of public speeches and official correspondence of the party leader with their retrospective reproduction in the mentioned book proves a logical connection between them.

The methodology is determined by the formulation of the problem, so specific methods of historical and archeographic research were used. Textological analysis required the use of the historical-comparative method, fragmentation of the work according to the chronology of events. Reconciling the personal and political life of a Soviet government official necessitated the use of a universal biographical method.

Author's conclusions. Memoirs, memories of eyewitnesses are an important source of «oral history». Western researchers cited the mentioned book and the circumstances of its author's escape to the United States. No one denied his assessments, did not question the authenticity of the events. Western historiography relied on the memoirs of ex-Soviet figures who emigrated. It is noted that Khataevich's official speeches correspond to the «word and spirit» of his «off-the-record» confessions recorded in Kravchenko's memoirs. The compilers of the 2022 Ukrainian-language edition of the work also confirmed the authenticity of the text, but without its historical verification by comparing materials.

Key words: Holodomor, Viktor Kravchenko, Mendel Hatayevich, grain harvests, Ukraine, repression, Stalin, political terror, emigrant.

Василь Марочко

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7397-0550>

e-mail: marochkovasyl56@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Марочко В. «Ми виграли цю війну...»: непротокольне зізнання Менделя Хатаєвича. *Український селянин*. 2024. Вип. 33. С. 101–111. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Marochko>

**«МИ ВИГРАЛИ ЦЮ ВІЙНУ...»: НЕПРОТОКОЛЬНЕ ЗІЗНАННЯ
МЕНДЕЛЯ ХАТАЄВИЧА**

Анотація. Метою статті є встановлення історичної достовірності подій і явищ, висвітлених у спогадах радянського емігранта-втікача Віктора Кравченка «Я обрав свободу».

Наукова новизна результатів дослідження полягає у науково-історичному тлумаченні ключових моментів мемуарного видання. Вони стосуються оціночних суджень партійно-радянського посадовця про Голодомор. Об'єктом дослідження постає висловлювання сталінського посланця в Україні Менделя Хатаєвича, який визнав штучний голод в Україні війною проти селян. Предметом є верифікація змісту ключових цитат, їх фактологічне наповнення, вста-

новлення історичного факту. Порівняння публічних промов та службово-відомчого листування партійного керівника з їх ретроспективним відтворенням у зазначеній книзі доводить логічний зв'язок між ними.

Методологія зумовлена постановкою проблеми, відтак були використані конкретні методи історичного та археографічного досліджень. Текстологічний аналіз вимагав застосування історично-порівняльного методу, фрагментації твору за хронологією подій. Узгодження особистого і політичного життя радянського урядовця зумовило необхідність залучення універсального методу біографістики.

Висновки. Мемуари, спогади очевидців становлять важливе джерело «усної історії». Західні дослідники цитували згадану книгу та обставини втечі її автора до США. Ніхто не заперечував його оцінок, не піддав сумніву достовірність подій. Західна історіографія опиралася на мемуари колишніх радянських діячів, які емігрували. Зазначено, що офіційні промови М. Хатаєвича відповідають «слову і духу» його «непротокольних» зізнань, зафіксованих у спогадах В. Кравченка. Упорядники україномовного видання твору 2022 р. також підтвердили достовірність тексту, але без його історичної верифікації шляхом співставлення матеріалів.

Ключові слова: Голодомор, Віктор Кравченко, Мендель Хатаєвич, хлібозаготівлі, Україна, репресії, Сталін, політичний терор, емігрант.

Постановка проблеми.

Фраза «Ми виграли цю війну» належить Менделю Хатаєвичу — секретареві ЦК, члену політбюро ЦК КП(б)У та секретареві Дніпропетровського обкому партії. Вона постає у ретроспективній інтерпретації колишнього уповноваженого Дніпропетровського обкому партії з хлібозаготівель В. Кравченка. Загадкова історія таємної зустрічі партійно-номенклатурного посадовця і студента Харківського технологічного інституту мала ознаки політичного детективу. Протоколу їхньої розмови не існує, адже вона відбулася віч-на-віч. Важливо виявити його агресивно-войовничу риторику у публічних промовах та службовому листуванні, встановити подібність висловлювань. Наскільки карально-репресивна фразеологія засвідчувала готовність першого секретаря обкому партії до злочинних дій, перейти від закликів до практичного терору? Чи могли спонукати до організованого терору голодом світоглядні та ідеологічні фактори, його ментальне налаштування? Отже, маємо усе це з'ясувати, досліджуючи реальні події та їх ретроспективне тлумачення В. Кравченком.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Уперше зазначений вислів М. Хатаєвича згадується у монографії американського ученого Р. Конквеста «Великий терор» 1968 р.¹ Він довірливо використав усі монологи партійного посадовця, відтворені В. Кравченком у мемуарах². Вони зустрічаються також у монографії «Жнива скорботи» 1986 р.³ Жодного сумніву авторитетного дослідника сталінізму стосовно достовірності висловлювань. Радянська історіографія уникла будь-якої згадки книги В. Кравченка. Про неї забули автори першої в Україні колективної монографії про Голодомор⁴. Агресивне висловлювання М. Хатаєвича висвітлено в окремих українських газетах⁵. Його політична діяльність не залишилася поза увагою українських істориків, але без критичного аналізу тексту спогадів В. Кравченка⁶. Історична постать М. Хатаєвича потрапила до «Енциклопедії історії України»⁷, а також «Енциклопедії Голодомору»⁸. Текстологічний аналіз мемуарів В. Кравченка не досліджувався належним чином, тобто критично.

Мета статті.

Мета статті полягає у всебічному вивченні джерела суб'єктивного походження з опорою на архівні документи, періодику, офіційні й службові тексти. Маємо дослідити обставини і мотивацію використання посадовцями агресивної риторики шовіністичного змісту. Непротокольне зізнання М. Хатаєвича потребує системного виявлення подібних суджень сталінського опричника в Україні, тобто порівняльного аналізу.

1 Conquest R. The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties. New York: Macmillan, 1968. XIV. 663 p.

2 Kravchenko Viktor. I Chose Freedom. The Personal and Political Life of a Soviet Official. New York: Charles Scribner's Sons, 1946. 496 p.

3 Conquest Robert. The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine. New York: Oxford University Press, 1986. 412 p.

4 Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ: Наукова думка, 2003. 886 с.

5 Жінки переносили голод легше. Газета по-українськи. 2011. 25 листопада

6 Дорошко М. С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз. К.: Видав. поліграф. Центр «Київський університет», 2004. 154 с.

7 Мовчан О.М. Хатаєвич (Мордухович) Мендель Маркович. Енциклопедія історії України. Т.10. К., 2013. С.363–364.

8 Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні / Вступ. слово Євгена Нищука; Передмова, авторський текст Василя Марочка. Дрогобич, 2018. С.476–481.

Виклад основного матеріалу.

Політична кар'єра М. Хатаєвича справді виявилася карколомною. У свої 18 років він торгував газетами у власному кіоску міста Гомеля, а у 30 років уже очолив Одеський губком КП(б)У на початку 1920-х рр.⁹ Згодом п'ять років поспіль працював секретарем Середньоволзького крайкому ВКП(б). Жовтневий переворот 1917 р. скасував не лише ганебну межу «осілости» для «єврейської людності», але й усі обмеження для соціально-політичної діяльності, освіти, культури.

Поява М. Хатаєвича в Україні періоду Голодомору — не випадковість, а логічне визнання навичок запопадливого виконавця особистих доручень Й. Сталіна. У жовтні 1932 р. в Україні уже діяла хлібозаготівельна група на чолі з В. Молотовим. Вона системно і безжалісно позбавляла українських селян хліба. Навіщо «перекинули» ще й М. Хатаєвича, адже ситуація на Поволжі була катастрофічною? Питання номенклатурне і ситуативне: він уже мав досвід депортації 25-ти тисяч «заможного-куркульських господарств» Середньої Волги, використання карально-репресивних методів проти селян, створення і застосування «тріжок для позасудової розправи» над «куркулями-терористами», приборкання навали «100 тисяч» біженців голоду з Казахстану у 1930 р. до Поволжя. Перелічені «якості» партійного керівника зафіксовані у його листах, промовах, зверненнях, які збереглися в архівних фондах ВКП(б).

Вражає невгамовна ініціативність М. Хатаєвича, самовихваляння організаторських здібностей, неабиякої виконавської дисципліни, більшовицької принциповості, готовність до рішучих дій і номенклатурна зверхність та повчальність до підлеглих. Й. Сталіну подобалися подібні «простачки», але вождь не любив надмірного «скиглення», критики недоліків колективізації тощо. Партійна дисципліна вимагала вичерпної звітності від владних структур. «Окозамилування», замовчування і надмірне підкреслювання досягнень могли коштувати посади, свободи й навіть життя. М. Хатаєвич обрав іншу крайність: удавану відвертість, «більшовицьку принциповість» стосовно виявлення «прориву». Весною 1930 р. він не приховував від Й. Сталіна «голодної масовки з вимогами хліба», масовий виїзд колгоспників Поволжя за хлібом, наважився запропонувати видачу натуральних авансів під майбутній урожай, стимулювання власників гужового транспорту для вивозу зерна з віддалених районів¹⁰. Просив Москву залишити для потреб краю збір мірчука (податок з млинів). Його гнівно вилаяв тоді Нарком постачання СРСР А. Мікоян. Невгамовний М. Хатаєвич запропонував перегляд плану хлібозаготівель, зменшити його для колгоспів Середньої Волги, але отримав відсіч Л. Кагановича і П. Постишева. «Думаємо дуже вилаяти і рішуче відхилити», — заявили ревниві сталінські посіпаки¹¹. Прохання зменшити план заготівлі — не благочинний поступок М. Хатаєвича, а передчуття його невиконання і неминучого партійного покарання. Номенклатурне брало гору над людським.

Хаотичні й сумбурні рефлексії М. Хатаєвича не мали жодного відношення і натяку на прояв гуманності, співчуття до голодних селян. Особиста відповідальність та інстинкт самозбереження правили ним. На жовтневому (1931 р.) пленумі ЦК ВКП(б) він сміливо заявив, що «план 100 млн пудів виконати неможливо»¹². Попереджав Кремль про можливий «дефіцит» насіння, фуражу, продовольства весною 1932 р. Оптимальним вважав 58 млн пудів, позаяк виснажений кінь «заборонувати і посіяти не зможе». Застережлива позиція на кшталт: «я попереджав!». Отже, до свого другого «пришестя» в Україну, М. Хатаєвич навчився розмовляти езопівською мовою з вищим політичним керівництвом, а також менторському ставленню до підлеглих. Повчати, надихати, карати, стимулювати їхню політичну сміливість — стало його другим характером.

Сходження В. Кравченка на політичний Олімп виявилось полохливим, суперечливим і дуже болісним. У 1920 р. 15-річний хлопчак зі своїм братом Костянтином поступили на навчання до Єрастівського сільськогосподарського училища (Верхнедніпровська «нижча» сіль-

9 Лоцицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1941). Київ: Генеза, 2005. С.279.

10 Голод в СССР. 1929–1934. Том первый. 1929 — июль 1932. Документы. М., 2011. С.407.

11 Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. М., 2001. С.58.

12 Голод в СССР. 1929–1934. Том первый. 1929 — июль 1932. Кн.1. М., 2011. С.531.

ськогогосподарська школа). Її заснував у 1899 р. місцевий меценат Ераст Бродський¹³. Смерть В. Леніна глибоко вразила В. Кравченка, який щиро переймався втратою вождя. Заповзятю сприйняв заклик на відбудову шахт Донбасу.

Історична мемуаристика є специфічним джерелом особистого походження. Завдання історика перевіряти факти, встановлювати їхню достовірність. Мемуари В. Кравченка, крім англomовного оригіналу 1946 р., постали українською у 1948 р.¹⁴ Вони справді мали вигляд політичного детективу зі шпигунськими пристрасями, а також із фрагментами романтично-любовних історій. Особисте життя студента, інженера-технолога, емігранта-біженця, ніби оголений нерв, майстерно відтворене у рефлексіях безпосереднього учасника подій. Вражає неприхована ненависть до чекістів, які переслідували його усе свідоме життя. Отже, два персонажі, які уособлюють різні долі, рухалися на зустріч один одному, а можливо паралельними курсами.

Усі історичні джерела рівнозначні, якщо вони забезпечують пошук істини. Верифікація означає виявлення істинного знання, тому нігілістичне ставлення до мемуарів видається мені упередженим. У спогадах В. Кравченка десятки прізвищ директорів металургійних комбінатів, які стали жертвами політичних репресій. До них належав і Я. Веснік (батько актора Є. Весніка), який очолював тоді Криворізький металургійний завод¹⁵. В. Кравченко пише про особисту зустріч з С. Орджонікідзе та М. Бухаріним, а також з О. Косигінім (майбутній голова союзного уряду). Усе можливо, а для встановлення факту варто перевірити заводську періодику, центральні газети, архівні записи тощо.

Спогади В. Кравченка витримали випробування часом. Він захистив їх і свою гідність у 1949 р., коли радянські спецслужби спільно з французькими комуністами звинуватили його у наклепі. Публічне судове засідання у Парижі перетворилося тоді на запекле протистояння двох ідеологічних систем, правди і кривди. Проти В. Кравченка свідчили його колишня дружина, колеги, але вони не могли заперечити історичної правди, а радянський фарс зазнав краху.

На Заході були опубліковані спогади багатьох радянських біженців, які писали про Голодомор 1933 р., але ідеологічні служби СРСР обмежилися навішуванням жупелу «фальсифікаторів». Мемуари В. Кравченка виявилися вибуховими, тому що збіглися у часі з початком «холодної війни», а визріли на завершальному етапі Другої світової війни. 4 квітня 1944 р. В. Кравченко запросив політичного притулку у США, будучи співробітником Всесоюзного управління з імпорту сировини при Наркоматі зовнішньої торгівлі СРСР¹⁶. Фактично відбулася втеча, тобто свідомий політичний вибір. Ненависть до більшовицького режиму здолала страх і страждання совісті, адже він залишив на поталу радянських спецслужб рідних, друзів, колег, які рекомендували його на відповідальну посаду за кордон. Два роки інтенсивної роботи над рукописом, постійна зміна місць проживання, глибоке залягання спонтанного перебіжчика. 11 лютого 1946 р. автор книги зазначив у післямові: «Мені здається, що по-своєму я допомагаю попередити світ про самооману, намагаючись показати справжнє обличчя кремлівської диктатури народам та урядам демократичних країн»¹⁷. Історично актуальне застереження, враховуючи агресивно-загарбницьку війну Росії проти України. Світ бачить, похололиво реагує, лукавить...

Упорядники українського перекладу 2022 р. виклали передумови написання англomовного тексту 1946 р., тому не має потреби занурюватися в обставини його появи. В. Кравченко писав російською, яка була для нього рідною. Редакційну роботу виконував американський журналіст Юджин Лайонз (колишній кореспондент «Юнайтед Прес Інтернешнл» у Москві 1928–1934 рр.). Його англійський переклад був адаптований для інтелектуальної аудиторії Америки. Редактор і перекладач був досвідченим журналістом, який добре знав життя СРСР 1930-х рр. У 1937 р. він

¹³ Кравченко Віктор. Я вибрав свободу. Спогади. Київ: «Смолоскип», 2022. С.49.

¹⁴ Кравченко В. Я вибрав волю: особисте і політичне життя совєтського урядовця / Переклад з англ. М. Гетьмана. Торонто: Український робітник, 1948. 493 с.

¹⁵ Кравченко В. Я обрав свободу. С.365.

¹⁶ Там само. С.680.

¹⁷ Там само. С.688.

опублікував власну книгу про перебування там¹⁸. Перекладачем міг стати ще один досвідчений журналіст, який володів вичерпною інформацією про політичні події в СРСР. Ним був кореспондент бостонської газети «The Christian Science» Вільям Чемберлен. Своє критичне ставлення до радянської дійсності він показав у книзі «Залізна доба Росії»¹⁹. В. Чемберлен займався професійною журналістикою та політичною аналітикою на посаді головного редактора «The Russian Review» у 1941–1969 рр. Дивно, але на сторінках часопису не було жодної публікації В. Кравченка, який 25 лютого 1966 р. вчинив самогубство. Залишив рідних дітей, яких мало бачив, а також мемуари — історичний вирок тоталітарному режиму.

Працюючи з матеріалами спогадів, В. Кравченко виставив редактору ключову умову: «всі факти, випадки, особисті переживання, політичні події, картини та індивідуальні характеристики до найдрібніших деталей повністю відповідатимуть моєму оригінальному російськомовному рукопису»²⁰. Своєрідна гарантія якості й достовірності авторського матеріалу. Однак, як виявили упорядники видання, закралася прикра обставина: В. Кравченко не згадав особистого внеску Ю. Лайонза у підготовку англomовного видання. Вони поспішали з друком, але історія неприємна.

Наше прискіпливе ставлення до тексту зрозуміле: на кону достовірність непротокольного зізнання партійного функціонера в організації штучного голоду. Розподіл повноважень та особистого внеску кожного, хто брав участь у підготовці книги, дослідив Гарі Керн — американський біограф В. Кравченка. Він підкреслив: «Кравченко забезпечив зміст спостереження переживання і емоції, які змусили його втекти на Захід, а Ю. Лайонз надав їй (книжці) літературну форму — яскравість, плинність розповіді та художнє життя»²¹. Однак, на переконання перекладачки А. Пархоменко, ігнорування внеску Ю. Лайонза у підготовку книги зумовило «несправедливий сумнів в авторстві Кравченка»²². Авторські рукописи В. Кравченка зникли, тому лишається довіритись його запевненням в автентичності. Для історичного дослідження кожна бібліографічна деталь має значення. Упорядники українського перекладу 2022 р. обмежилися короткою назвою твору — «Я обрав свободу», а в її першому українському виданні 1948 р. зафіксована важлива частина назви: «Особисте і політичне життя советського урядовця». Дослідник з Канади Богдан Клід, який долучився до наукових коментарів версії книги 2022 р., беззастережно цитує промови М. Хатаєвича у ретроспективній редакції Кравченка: «У спогадах В. Кравченка є багато спостережень та переказів, гостро і влучно написаних, які збігаються з іншими свідченнями, спогадами та з інформацією, яку можна знайти в партійних та державних документах»²³. У нього не виникло жодного сумніву про те, що спогади В. Кравченка є «історичним джерелом навіть сьогодні». Західна історіографія, яка не мала доступу до радянських архівних джерел, з повагою ставилася до мемуарної літератури, особливо партійної номенклатури.

Спогади В. Кравченка — не історична монографія, тому хронологія подій дискретна і лімітована. Відомо, що у 1929 р. він став членом партії, а 1931 р. працював на металургійному заводі у Нікополі, згодом навчався у Харківському технологічному інституті. У 1931 р. його викликали до «обкому партії» для мобілізації на село. Типова практика для тих років, яка стала характерною для наступних поколінь радянських студентів. У залі засідань обкому зібралося до 80 осіб, де він уперше побачив М. Хатаєвича. Його промова вражала войовничим духом: діяти «без скиглення та гнилого лібералізму», «викиньте свій буржуазний гуманізм у вікно», «бийте куркульський елемент», позаяк «війна, це — або ми, або вони!»²⁴. Настанови політкомісара перед боєм, який закликав уповноважених з хлібозаготівель бути сміливими: «Не бійтеся вживати крайніх заходів. Партія твердо стоїть за вами, товариш Сталін очікує цього від вас»²⁵.

18 Lyons E. Assigment in Utopia. New York: Harcourt Brace and Co. 1937, 658 p.

19 Chamberlin W.H. Russia's Iron Age. Boston: Little Brow Book and Company, 1934, Ix, 391 p.

20 Кравченко В. Я вибрав свободу. С.688.

21 Kern Gari. The Kravchenko Case. One Man's War on Stalin. New York: Enigma Books, 2007. P.176.

22 Цит. за Кравченко В. Я обрав свободу. С.706.

23 Там само. С.697.

24 Там само. С.142.

25 Там само.

Дуже знайома риторика, яку залюбки використовував сам Й. Сталін. Вождь також гнівно засуджував «скарги і скиглення» голодних українських колгоспників, які шукали порятунку, називав їх «мерзотою», вимагав «відправляти до концтаборів (індивідуально)», а також «вилучати, конфісковувати і відправляти до концтаборів» біженців голоду²⁶. Войовничий лексикон кремлівського повелителя дошкуляв українським керівникам: голову Раднаркому УСРР В. Чубара наділив жупелом «опортуністичне нутро», а лукаву бездіяльність секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора вважав «гнилою дипломатією». Отже, М. Хатаєвичу було у кого повчитися.

Войовнича риторика Й. Сталіна хронологічно збігалася з грізною промовою М. Хатаєвича в обкомі партії. У спогадах фігурує дата — «кінець літа»: календарного чи «бабиного літа» (кінець вересня — початок жовтня)? Події, які висвітлює В. Кравченко, відбувалися у селі Підгородне (райцентр біля Дніпровського водосховища). Він був організатором хлібозаготівель, особисто пересвідчився в їх катастрофічних наслідках: масова смертність від голоду, відчай людей. Осінь 1932 р. провів у селі, а до Харкова повернувся у січні 1933 р., тому дуже «серйозно відстав у навчанні»²⁷. Усвідомлення власної провини давалося тяжко, але не полишало його.

Шовіністична ідеологія і практика більшовизму унеможливлювала наявність «класового миру», тому і риторика вирізнялася небувалою агресивністю. М. Хатаєвич органічно вжився з нею, не цурався кримінально-політичного лексикону, закликав комуністів до конфіскації селянського хліба і майна. Позбавлення хліборобів власного хліба — моральний і кримінальний злочин водночас. Уповноважені обкому партії з хлібозаготівель були виконавцями злочинних наказів. Студент В. Кравченко, попри докори сумління і каяття, виконував завдання партії. Факт лишався фактом, хоч і неприємний для нього. Інша справа М. Хатаєвич — загартований і безжалісний більшовицький інквізитор селян.

Хронологія подій і явищ є невід’ємними складниками історичного процесу. 23 жовтня 1932 р. М. Хатаєвич повідомив Й. Сталіна про свій 9-й день «як я працюю на Україні»²⁸. Отже, маємо і Покрову, і «бабине літо», а не «кінець літа», тобто календарний серпень. Його злочинна місія була освячена Й. Сталіним, який закликав зламати «опір хлібозаготівлі», тобто позбавити українських селян хліба, відтак і життя. Кремлівські верховоди та їх емісари в Україні виглядали дозаторами життя і смерті українців, особисто встановлюючи плани вилучення зерна. Сталінський посланець попередив патрона про те, що встановленого «обсягу Україна не дасть» (235 млн запланованого, крім 140 млн уже забраного). Грайливо ховаючись за фразою «я ще молодий українець», Мендель Маркович запропонував зменшити річний план на 70 млн пудів. Його пропозицію підтримав В. Молотов, який також перебував тоді в епіцентрі Голодомору. У діях М. Хатаєвича не було жодного натяку на «буржуазний лібералізм», а тим паче гуманізм. Шкурне питання досвідченого партноменклатурника переважало: краще узгоджене зменшення плану, але достроково виконаного, ніж повний провал хлібозаготівлі. Колишній торговець газетами виставив комерційний розрахунок: «за яку ж остаточну кількість хліба нам варто битися»²⁹. Ментальна та ідеологічна готовність «битися» не викликала у нього жодного сумніву, а «битва» такого розмаху мала виразні ознаки війни.

Висловити свої застереження Й. Сталіну — сміливий крок. Він подолав психологічну межу стримування, тому у розмовах з партійним активом дозволяв менторський стиль, неприховану категоричність суджень. Хаотичність його дій і сумбурність висловлювань лише зміцнюють аргументованість відвертої розмови з В. Кравченком на колгоспному полі Дніпропетровщини. У доповідях на нараді секретарів райпарткомів і партійних зборах ВУАМЛІНУ, виголошених М. Хатаєвичем 2 і 3 листопада, він наговорив чимало зайвого. Обидві промови потрапили до

26 Сталин и Каганович. 1931–1936. Переписка. С.179, 210, 235.

27 Кравченко В. Я обрав свободу. С.162.

28 Голод в СССР 1929–1934. В 3 т. Том второй. Июль 1932 — июль 1933. Ответ. состав. В.Кондрашин. М.,2012. С.153.

29 Там само. С.154.

опублікованої брошури³⁰, яка розгнівила В. Молотова. Від неї повіяло гуманістичними хвилями: «турбуватися про колгоспи», боротися за «піднесення і розвиток сільського господарства», дбати про хлібофуражний баланс, скільки можна взяти хліба шляхом «більшовицької боротьби». Він не сприймав «фальшивих» обіцянок від підлеглих, особливо за умов «відсутності всякої боротьби за хліб»³¹. У цьому весь М. Хатаєвич: говорити одне, а творити інше.

Історія з брошурою є показовою. Вона засвідчує нестримне бажання чиновника сподобатися вищому керівництву, вислужитися, переконати у відданості вождю. Брошуру вилучили, її автора зобов'язали внести редакційні зміни. Такою була вимога В. Молотова. 19 листопада 1932 р. М. Хатаєвич написав йому листа. Відчувалася образа, певна розгубленість. Фраза «вважаю за необхідне нагадати Вам», яку він собі дозволив у листі, розкриває його нестримну натуру. Голова союзного уряду вказав автору на помилки у брошурі. Невгамовний М. Хатаєвич «нагадав», що текст аналогічний його промові на засіданні політбюро 29 жовтня, учасником якої був В. Молотов. Пригнічений критикою, він висловив авантюрний намір: «доведеться брати будь-який хліб у колгоспах і де завгодно, не рахуючись з тим — товарний він чи не товарний»³². Категоричність запопадливого секретаря обкому не сподобалася В. Молотову, який визнав його позицію «неправильною, небільшовицькою». Дивно, адже готовність «брати будь-який хліб» була цілком більшовицькою. Її системно запроваджував В. Молотов з «групою товаришів» восени 1932 р.

Удавана принциповість М. Хатаєвича свідчила про його войовниче налаштування щодо виконання партійної директиви, а відтак і про відповідну риторику. 29 листопада В. Молотов поскаржився Й. Сталіну на «опортуністичну теорію» М. Хатаєвича, яка могла «привести до зриву і провалу заготівлі»³³. Серйозне звинувачення, яке приборкало ораторський запал секретаря ЦК КП(б)У, який «зовсім мало і погано знає теорію, дуже мало читає»³⁴. Заховався під «машкарою» улесливого «простачка», але з особливим пафосом повчав інших.

Критика подіяла на «більшовика-організатора», яким М. Хатаєвич вважав себе, але не змінила його ставлення до «боротьби за хліб». Він знав блудливу ціну зауваженням В. Молотова, який демонстрував зразки терору голодом в українських селах. 5 листопада обоє підписали телеграму секретарям обкомів з вимогою «безжалісної розправи зі злочинними елементами у правліннях колгоспів». Зазначена «розправа» відбувалася згідно з постановою 7 серпня 1932 р. (так званий закон про «п'ять колосків»), тобто 10 років таборів. Номенклатурний тандем Молотов-Хатаєвич змушував голів колгоспів перевіювати полову, щоб забрати до зернини. Війна з селянами тривала, а постанова ЦК КП(б)У «Про заходи з посилення хлібозаготівлі» від 18 листопада, яку особисто підписав М. Хатаєвич, узаконювала злочинні дії. Заклики про ліквідацію «куркульських груп» — не ідеологічна фразеологія миротворців, а конкретні дії з наміром фізичного винищення українських хліборобів. ДПУ УСРР отримало завдання і розробило план спеціальної операції з «ліквідації основних петлюрівських і куркульських контрреволюційних гнізд»³⁵. Фактично постала теорія і практика локальної війни проти класових і національно-патріотичних груп в українському селі. М. Хатаєвич був організатором та виконавцем злочинних дій. Політбюро доручило йому «провести цю операцію» в Одеській області. Операція мала войовничий складник: фізична ліквідація селян, «нанесення швидких і рішучих ударів», арешти, застосування «суворих заходів покарання». Селян вважали не лише «саботажниками», але й «терористами», тому «класова війна» проти них набула ознак військово-тактичної операції. Отже, формулювання «війна» було для М. Хатаєвича органічним проявом його світогляду, оперативного-бойового налаштування.

30 Хатаєвич М.М. Задачи большевиков Украины в борьбе за хлеб, за организационно-хозяйственное укрепление колхозов и за подъем сельского хозяйства: Объединенная стенограмма докладов на Харьковском областном совещании секретарей райпарткомов и на партсобрании в ВУАМЛИНе 3 ноября 1932 г. Х.: Партвидав «Пролетар», 1932. 36 с.

31 Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. /За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. С.245.

32 Там само.

33 Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. С.178–179.

34 Командири великого голоду. С.246.

35 Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ. 2007. С.396.

Чергове відрядження В. Кравченка припало на скорботні жнива 1933 р. У його книзі постає розділ «Жнива у пеклі», тобто значно раніше від формулювання назви книги Р. Конквєста. Заочна зустріч із М. Хатаєвичем відбулася на нараді у Дніпропетровському обкому партії, де довелося слухати настанови одного «з провідних комуністів України»³⁶, тобто Менделя Марковича. У складі хлібозаготівельної бригади В. Кравченко виїхав у с. Петрове П'ятихатського району. Побачене і почуте вразило його: «майже половина населення сіл померла з голоду та від хвороб, які супроводжують голод»³⁷. У лютому 1932 р. у зазначеному районі проживали 126 тис. осіб³⁸, а всесоюзний перепис населення 1937 р. зафіксував 67,7 тис. осіб³⁹. У січні 1933 р. район мав 75,8 тис. осіб⁴⁰, тобто сумну соціально-демографічну динаміку неухильного зменшення сільського населення. Отже, спостереження В. Кравченка були правильними.

Уповноважений В. Кравченко, судячи з його спогадів, намагався зберегти хлібофуражний баланс колгоспу, не тиснув на колгоспників, дозволив «косити овес і ячмінь», переглянув «план постачання молока державі». Він сперечався з керівником групи, який знущався над селянами, знав про його доноси в обком. М. Хатаєвич особисто стежив за виконанням планів та політичними настроями серед уповноважених. Секретар обкому «несподівано» з'явився у с. Петрове, мав розмову зі «слабодухим» В. Кравченком. Діалог, а швидше профілактична бесіда з уповноваженим, виявився довірливим, але суворим і категоричним. *«Триває жорстока боротьба між селянством і нашою владою, — наголошував М. Хатаєвич, — смертельна боротьба. Цей рік був перевіркою нашої сили та їхньої витривалості. Потрібен був голод, щоб показати їм, хто тут господар. Це коштувало мільйонів життів, але система колективного господарства залишиться. Ми виграли цю війну»*⁴¹. Посадовець дорікнув студентів за доброзичливе ставлення до селян, намагався його «дисциплінувати». Ошелешений несподіваним візитом та змістом розмови, В. Кравченко поринув у здогадки: «хто доніс Хатаєвичу на мене». За кожним стежили агенти ДПУ, або перелякані сількори, які вешталися серед уповноважених.

Непротокольна рефлексія М. Хатаєвича викликає сумнів в окремих музейних працівників та істориків. Нічого незвичного у словах партійця. За змістом, наявністю агресивної лексики і її войовничо-репресивного духу вона цілком відповідала офіційним промовам М. Хатаєвича, а також його виступам на політбюро. Війна більшовиків із селянами розпочалася одразу після жовтневого перевороту, ніколи не вщухала, а лише вирізнялася формами та інтенсивністю. У роки примусової колективізації та розкуркулення влада не приховувала війни з селянами, яка справді набула ознак збройного протистояння. Хлібозаготівлі, тобто дії держави з наміром системного позбавлення селян хліба, продовольства, майна і життя, виявилися новітньою формою війни. За таких обставин М. Хатаєвич лише констатував історичний факт («триває жорстока боротьба») новітньої форми масового винищення хліборобів штучно організованим голодом. 2 січня 1933 р., коли В. Кравченко повернувся до навчання, М. Хатаєвич разом з В. Чубарем попередили селян: якщо вони «добровільно здадуть державі раніш розкрадений і прихований хліб», то їх не будуть карати, а інакше — «будуть застосовані суворі репресії»⁴². Саме він підписав постанову про заборону продажу залізничних квитків селянам, які їхали «за хлібом»⁴³. Це була його війна, якою особисто переймався, тому нічого дивно у його висловлюваннях немає. У роки Голодомору йому доводилося публічно закликати до політичного терору і до кримінального злочину.

Перелік войовничої термінології М. Хатаєвича доволі великий. Його фразеологія вражає не лише лінгвістичною віртуозністю, але й прикладним розмаїттям. Перебуваючи в Одеській області, він ініціював «викриття ям і чорних амбарів», закликав до застосування «суворих

36 Кравченко В. Я обрав свободу. С.192.

37 Там само.

38 Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Дніпропетровської області УСРР. Х., 1933. С.7.

39 ЦДАГО України. Ф.1. Оп.20. Спр.7163. Арк.23–40.

40 Райони УСРР. Статистичний довідник / ред. О. М. Асаткіна. Київ, 1936. С.691.

41 Там само. С.193.

42 Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я.Пиріг. С.570.

43 Там само. С.617.

репресій» і відчайдушно боротися «на смерть»⁴⁴. За формулюваннями «куркульські елементи», «петлюрівці», «махновці», «саботажники», які він використовував, були прості люди — хлібороби, учителі, агрономи.

Голодомор виявився жорстоким полем битви між владою і селянами, яка охопила тоді усі області, райони і села радянської України. Поля були усяні кістками, трупами невинних жертв. Навіть організатор Голодомору, яким, безумовно, лишається М. Хатаєвич, був вражений наслідками цієї війни. 12 березня 1933 р. він повідомив Й. Сталіна про інтенсивність голоду: стан «значно гірший і серйозніший, ніж я міг уявити»⁴⁵. Польові зведення з лінії фронту, тобто доповідні записки ДПУ, районного партактиву, «завалили повідомленнями» про масову смертність внаслідок виснаження, тифу, холери, малярії.

Інформаційні зведення М. Хатаєвича нагадували військові дії: «щойно повернувся з об'їзду південної групи районів нашої області» (Пятихатський, Нікопольський інші), фіксація масового голоду у 23, 30, згодом у 40 районах. Не стихійне лихо косило людей, а організований штучний голод, тобто зброя масового винищення селян. Керівник області закликав до боротьби зі «споживацькими настроями» селян, «твердо і безжалісно» наносити удари «решткам недобитих класових ворогів»⁴⁶. Мілітаристська риторика свідчила про війну між владою і селянами, під час якої державні та партійні структури не приховували злочинних намірів і дій.

Ототожнення голоду з війною, а також переможна риторика М. Хатаєвича, не були поодиноким явищем. 15 березня 1933 р. С. Косіор використав фразу: «голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму»⁴⁷. Саме голод, на його переконання, мав примусити колгоспників завершити сівбу, здати хліб державі. Інформаційні зведення ДПУ нагадували військові дії: кількість уражених масовим голодом районів, епідемія тифу, смертність населення. Секретар Чернігівського обкому КП(б)У Павло Маркітан, тобто «колега» М. Хатаєвича, згадав про голод на 2-му обласному з'їзді колгоспників-ударників 5 липня 1933 р. Він наголосив тоді: «Те, що ми маємо зараз в окремих областях, районах, селах: голод, смерть від голоду, навіть окремі випадки, коли поїдають людей, не кажу вже про те, що їдять худобу, що упала — це ганьба, для кого — для нас в першу чергу, нас — партійних керівників, партійної організації, починаючи з обласних і кінчаючи сільськими»⁴⁸. До когорти відвертих зловмисників належав також і Павло Постишев. 10 червня 1933 р., виступаючи на пленумі ЦК КП(б)У, він видав «таємницю» про те, що «хлібозаготівлі — це не просто заготівлі хліба державою, а це, крім всього іншого, видатна зброя, метод перевиховання колгоспників, цих вчорашніх одноосібників на справжніх працівників соціалістичного господарства»⁴⁹. Отже, свідоме позбавлення селян хліба було ефективною зброєю і засобом перевиховання тих, хто вижив у роки Голодомору. Непротокольне зізнання М. Хатаєвича про переможну війну голодом долучає його до згаданої когорти.

Західні дослідники, які цитували спогади В. Кравченка, довірливо сприймали їх, не заперечуючи факту зустрічі з М. Хатаєвичем, а також його відвертих висловлювань. Ми уже згадували праці Р. Конквеста, який дуже рясно цитує книгу В. Кравченка. Її цитує британський історик Роберт Девіс, досліджуючи особливості колективізації сільського господарства⁵⁰. Не обійшла її увагою і відома дослідниця політичного терору та «червоного голоду» в СРСР Енн Епплбаум⁵¹. Ніхто не піддав сумніву достовірності висловлювань М. Хатаєвича, а також самої книги В. Кравченка.

Висновки.

Отже, проаналізувавши зміст спогадів В. Кравченка, особливо відтворену ним зустріч з М. Хатаєвичем, автор дійшов кількох принципових узагальнень. По-перше, мемуари ра-

44 Командири великого голоду. С.315.

45 Голод в СССР. Том второй. С.665.

46 Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С.854.

47 Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. К., 1990. С.443.

48 Там само. С.540.

49 Енциклопедія Голодомору. С.343.

50 Davies R.W. The Socialist Offensive/ The Collectivization of Soviet Agriculture 1929–1930. Cambridge, Mass, 1980. P. 204.

51 Applebaum Anne. Red Famine. Stalin's War on Ukraine. Allen Lane on imprint of Penguin Books, 2017. P.235, 410.

дзянського службовця-втікача набули поважного місця в історіографії Голодомору та сталінських політичних репресій, не викликали жодних сумнівів західних істориків у достовірності поданих матеріалів. Їх досліджували і цитували провідні західні учені, які підкреслювали меморіальну і академічну цінність матеріалів. По-друге, мемуарна література є важливим складником «усної історії», яка доповнює архівні документи і матеріали, а інколи залишається єдиним носієм інформації про історичні події і явища. Скептичне ставлення до неї, яке трапляється у середовищі окремих істориків та музейних працівників, є упередженим і хибним. Архівні документи, особливо радянської доби, також мають суб'єктивне походження, навіть ухвалені колегіально (постанови, протоколи, звіти тощо).

Непротокольне зізнання М. Хатаєвича на колгоспному полі — не уявлення та інтелектуальний продукт фантазії В. Кравченка, а ретроспективне відтворення прямої мови секретаря обкому партії. Зміст, форма, стильові особливості та категоричність висловлювання цілком відповідають його офіційним промова, службовому листуванню, опублікованим текстам. Фразеологічне порівняння голоду з війною проти селян не викликає жодного сумніву, тому що подібне зустрічалося у промовах інших посадовців. Хлібозаготівлі, організатором яких був М. Хатаєвич, означали дії з наміром системного позбавлення селян хліба, а форми реалізації (терор, репресії, оточення, розстріли, депортації) нагадували ознаки військової операції. Їх застосування не приховували урядовці, навіть брали безпосередню участь. Навмисно організований голод був цинічною формою масового винищення українських хліборобів, тобто війною влади проти мирного населення, яке чинило пасивний опір, захищаючи власне життя.

Ретроспективне висловлювання М. Хатаєвича у редакції В. Кравченка подане доволі вичерпно. Розмова відбулася наодинці, подалі від «вух помічників і охорони». Секретар обкому знав, що його уповноважений — «майбутній інженер і гарний комуніст». Фрази «жорстока боротьба», «смертельна боротьба», які постають у тексті книги, логічно і послідовно засвідчують свідомі дії, тобто творення голоду («Потрібен був голод»). Він означав війну, яка завершилася перемогою влади над селянами з багатомільйонними жертвами. Нічого надуманого, лише узагальнювальна констатація історичного факту.

References:

1. Dovidnyk z osnovnykh statystychno-ekonomichnykh pokaznykiv hospodarstva Dnipropetrovs'koi oblasti USSR (1933). [Handbook on the main statistical and economic indicators of the economy of the Dnipropetrovsk region of the Ukrainian SSR] Kharkiv [in Ukrainian].
2. Doroshko, M. (2004). Kompartijno-derzhavna nomenklatura USRRu 20–30-tiroky XX stolittja: sozio-istorychnyianalis [Party-state nomenclature of the USSR in the 20s–30s of the 20th century: socio-historical analysis]. Kyiv [in Ukrainian].
3. Holod 1932–1933 rokivv Ukraini: prychnynyaslidyky (2003). [Famine of 1932–1933 in Ukraine: causes and consequences]. Kyiv [in Ukrainian].
4. Holod 1932–1933 rokiv na Ukraini: ochyma istorykiv, movoju dokumentiv (1990). [Famine of 1932–1933 in Ukraine: causes and consequences: through the eyes of historians, in the language of documents]. Kyiv [in Ukrainian].
5. Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy (2007). [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: documents and materials]. Kyiv [in Ukrainian].
6. Holod v SSSR. 1929–1934. V 3 t. T.2. Yjul 1932 — Yjul 1933. Dokumenty (2012). [Famine in USSR. 1929–1934. V3, t. T.2. July 1932 — July 1933. Documents (2012)]. Moskva [in Russian].
7. Holodv SSSR. 1929 1934. V 3 t. Tom.1. Kn.1. 1929 Yjul 1932. Dokumenty(2011). [Famine in USSR. 1929–1934. V3, t. Tom.1.Kn.1. 1929 July 1932. Documents (2011)]. Moskva [in Russian].
8. Enzyklopedija Holodomoru 1932–1933 rokivv Ukrainy (2018). [Encyclopedia of the Holodomor of 1932 and 1933 in Ukraine].Drohobych [in Ukrainian].
9. Zhinky perenosyly holod lehshe (2011). [Women endured hunger more easily]. *Hazetapo-ukrains'ky*. Kyiv [in Ukrainian].

-
-
10. Conquest, R. (1968). *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties*. New York.
  11. Conquest, R. (1986). *The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York.
  12. Kern, G. (2007). *The Kravchenko Case. One Man's War on Stalin*. New York.
  13. Komandy ryvelykohoholodu. Poizdky V. Molotovai L. Kahanovychav Ukrainitana Pivnichnyi Kawkaz. 1932–1933 rr. (2006). [Commanders of the great famine. The trip of V. Molotov and L. Kaganovich to Ukraine and the North Caucasus. 1932–1933]. Kyiv [in Ukrainian].
  14. Konkvest, R. (2009). *Velykijterror. Stalins'ki chystkytrydzjatykhrokiv*. [Great terror. Stalin's purges of the thirties]. Luz'k [in Ukrainian].
  15. Konkvest, R. (2007). *Zhnyva skorboty. Radjans'ka kolekvezivatija I Holodomor*. [Harvest of sorrow. Soviet collectivization and Holodomor]. Luz'k [in Ukrainian].
  16. Kravchenko, Victor (1946). *I Chose Freedom. The Personal and Political Life of a Soviet Official*. New York.
  17. Kravchenko, V. (2022). *Javybravsvobodu. Spohady*. [I Chose Freedom. Memoirs.]. Kyiv [in Ukrainian].
  18. Kravchenko, V. (1948). *Javybravvoliu: Osobyste I politychne zyttja sovez'koho urjadovzja*. [I Chose Freedom. The Personal and Political Life of a Soviet Official]. Toronto.
  19. Lozycz'kyi, V.S. (2008). *Politbjuro ZK Kompartii Ukrainy: istorija, osoby, stosunky (1918–1991)*. [Politburo of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine: history, persons, relations (1918 1991)]. Kyiv [in Ukrainian].
  20. Lyons, E. (1937). *Assignment in Utopia*. New York.
  21. Movchan, O. (2013). *Khatajevych Mendel (Mordukhovych) Markovych*. *Enzyklopedijaistorii Ukrainy*. [Hatajevych Mendel (Mordukhovych) Markovych. Encyclopedia of the history of Ukraine], 10. Kyiv [in Ukrainian].
  22. *Rajony USSR. Stat. dovidnyk (1936)*. [The regions of USSR. Statistical handbook]. Kyiv [in Ukrainian].
  23. *Stalini Kahanovych. Perepyska. 1931–1936*. (2001). [Stalin and Kaganovich. Correspondence. 1931–1936]. Moskva [in Russian].
  24. Khataevich, M. (1932). *Zadachybol's hevkyov Ukrainyvbor' bezakhleb, za organizacionno-kozjastvennoje ukreplenie kolkhosov i zapodjem sel'skohokho sjaistva. Objedynennaja stenogramma dokladov na Khar'kovskom oblastnom soveshchanii sekretarej rajpartkomov i na partsobranii v VUAMLINe, 3 nojabrja 1932 h*. [The tasks of the Ukrainian Bolsheviks in the fight for grain, for the organizational and military strengthening of the Kolkhoz and for the support of the rural peasantry. Compiled transcript of reports to the Kharkov Regional Council of the secretariats of the district party committees and for parts collection in VUAMLIN, November 3, 1932]. Khar'kov [in Ukrainian].
  25. *Zentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyshchykh organiv vlady i upravlinnja*. [Central State Archives of Greater Authorities and Administrations.]. Kyiv [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 10.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 27.11.2024